

ВОЛОДИМИР ПОГРЕБНЯК

(Полтава)

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ: УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

З'ясовані головні аспекти української національної ідеї у науковій творчості, педагогічній і просвітницько-публіцистичній діяльності Михайла Драгоманова. Здійснено їх педагогічний аналіз як методолого-теоретичної основи громадянського виховання.

***Ключові слова:** громадянське виховання, українська національна ідея, Михайло Драгоманов, цивільні, політичні та соціальні права, полікультурність.*

Актуальне загальне прагнення українського суспільства до розбудови єдиної суверенної і демократичної європейської держави у співпраці з іншими націями, піднесення громадянської свідомості молоді, активізація її участі в державотворчих і соціальних процесах засвідчує нагальну потребу в оновленні й подальшій розробці методолого-теоретичних і методичних засад громадянського виховання у відповідності до сучасної соціокультурної ситуації. На пріоритетності цього напрямку виховання наголошено в Національній програмі патріотичного виховання, Національній доктрині розвитку освіти України, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки, Законах України «Про освіту» та «Про вищу освіту», інших освітянських документах.

Помітний унесок у вивчення філософських, методолого-теоретичних і методичних засад виховання громадянських якостей особистості, їх формування в умовах зарубіжної і вітчизняної загальноосвітньої та вищої школи здійснили Н. Абашкіна, А. Алексюк, Р. Алехандро, Ю. Алфьоров, І. Василенко, Н. Воскресенська, Б. Вульфсон, Дж. Гавента, О. Джуринський, М. Едвардс, П. Кларк, Н. Лавриченко, З. Малькова, Б. Мельниченко, Л. Пуховська, О. Сухомлинська, К. Тейлор, Д. Хітер та інші дослідники.

У контексті світових інтеграційних процесів, європейського вибору і розбудови державності в Україні громадянське виховання набуває все більшої актуальності у практичній діяльності закладів вітчизняної вищої педагогічної освіти, оскільки реалізація демократичних засад у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи в умовах оновлення українського суспільства та піднесення громадської активності вимагає здійснення відповідної професійної підготовки вчителя.

Сьогодні система цілеспрямованої підготовки майбутніх учителів у вітчизняних вищих педагогічних навчальних закладах до реалізації завдань громадянського виховання у діяльності загальноосвітньої школи перебуває, на наш погляд, на стадії становлення. Функціонування такої системи вимагає насамперед відповідного науково-методичного забезпечення, розробленого на основі врахування вітчизняних і зарубіжних здобутків у цій галузі.

У сучасних умовах важливість виховання демократичної громадянськості визначається не тільки позитивним впливом високого рівня її сформова-

ності на політичну ситуацію чи урядову діяльність у цілому, але й, зокрема, на забезпечення відповідального ставлення до суспільства й піднесення громадської активності, розуміння процесів внутрішньосоціальної і міжнародної співпраці та єдності. Не зважаючи на те, що громадянське виховання завжди було центром уваги педагогічної науки і практики, ці аспекти в минулому, на жаль, не знаходили належного відображення у навчально-виховному процесі. Традиційно проблема виховання громадянськості завжди покладалася на родину, школу й церкву, однак їх провідним завданням уважалося насамперед формування у молодого покоління терпимості, підпорядкованості й відданості обов'язку, які розглядалися головними складниками відповідальної громадянськості. У руслі останніх соціальних змін і суспільних процесів сьогодні адекватність такого підходу до громадянського виховання викликає сумніви і, на нашу думку, є дискусійною.

Ідея громадянськості історично базується на концепції участі у спільному бутті культурно однорідної групи й пов'язується з виконанням функцій, які оптимально забезпечують її життєдіяльність і виживання. Водночас, сучасне ускладнення економічних зв'язків і виробничих процесів, розвиток новітніх засобів транспорту й комунікації призвели до інтеграції та глобалізації, всебічних глибоких контактів між найрізноманітнішими культурними групами у загальносвітовому масштабі. Отже, розвиток культурної різноманітності населення та зростання взаємозалежності між країнами зумовлює необхідність розробки нових підходів до визначення феномену громадянськості, а саме громадянське виховання потребує оновлення методолого-теоретичних засад і методичного забезпечення у відповідності до сучасної соціокультурної ситуації.

Водночас, українська традиція виховання громадянськості має глибокі історико-педагогічні корені, ідеї громадянського виховання і демократичного розвитку суспільства й держави знаходимо у творчій спадщині відомих вітчизняних педагогів, письменників, громадських діячів – сподвижників загальнолюдських ідеалів правди, свободи, рівності: В. Винниченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, В. Короленка, М. Пирогова, С. Русової, Лесі Українки, К. Ушинського, І. Франка, Т. Шевченка та багатьох інших. Із цієї причини в контексті окреслених питань вирішено з'ясувати *головні аспекти української національної ідеї у творчості Михайла Драгоманова і здійснити їх педагогічний аналіз як методолого-теоретичної основи громадянського виховання.*

Михайло Драгоманов – одна з найвизначніших постатей в українській суспільній думці XIX століття, людина різнобічних наукових інтересів і широкого спектра практичної діяльності. Впродовж усього життя він досліджував історію власного народу й інших народів Європи, прагнув досягнути шляхи становлення людської цивілізації й окреслити перспективи розвитку України. Основою невтомного громадського і наукового життя вченого було слово. Блискучий публіцист, він виступав проти політичного і духовного свавілля, обмежених кастових інтересів і невігластва. Відомий фольклорист, його збірки оригінальних народних творів і теоретичний доробок у цій галузі досягли найвищого рівня визнання в європейській науці. Неперевершений літературний критик та історик національного письменства; соціолог і політолог, ґрунтовний фахівець із історії Античності й Середньовіччя; громадський діяч і кореспондент численних періодичних видань – діяльність Михайла Драгоманова вирізнялася багатогранністю й енциклопедичністю.

Іван Франко говорив про вченого: «Драгоманов для нас був чимось більше, як заслуженим чоловіком. Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виростилих в рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника» [25, с. 220].

Михайло Грушевський зазначав, що діяльність Драгоманова «винесла (його – В. П.) на становище, що змушувало протягом цілого ряду літ напружувати всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла – і не вмере, незважаючи на всі царські гнобителства і проскрипції. (...) Витягала українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. (...) Місія Драгоманова зробила з сього погляду епоху в українським житті» [6, с. 3].

Отже, громадсько-політична і науково-просвітницька діяльність Михайла Драгоманова мала вагоме значення в розвитку суспільної думки другої половини XIX століття і є однією з яскравих сторінок у вітчизняній історії та культурі, яка стала підґрунтям для розвитку національної свідомості українців у їх прагненні до свободи, незалежності та демократії.

У поглядах ученого послідовно відобразилася тенденція до поєднання соціалізму з національною ідеєю, висловлена ним у твердженні: «За обставинами України, тут плохий той українець, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем» [11, с. 214]. У розумінні М. Драгоманова український соціалізм мав загальнолюдський характер і став головною ідеологією українського демократичного руху II пол. XIX – поч. XX ст. Громадська активність цього часу відобразила пробудження свідомості національної інтелігенції до пізнання української історії, літератури, народного побуту, права, культури в цілому. На цій основі у 1870-х роках з'явилися молоді «Громади», що все частіше піднімали питання про незалежне політичне існування України з виборним народним самоврядуванням.

На початку 1860-х років у Російській імперії точилася жвава дискусія щодо спрямованості, змісту і форм освіти. Прогресивні педагоги В. Водовозов і К. Ушинський відстоювали право народу здобувати освіту рідною мовою. Підтримуючи цю ідею і надаючи значну увагу проблемам української школи, М. Драгоманов уважав виховання дітей рідною мовою основним шляхом до національного і соціального визволення українців. Восени 1859 року разом зі своїми друзями він заснував першу недільну школу в Києві на Подолі, закриту урядом у 1862 році через «небезпечний вплив на населення».

Діяльність недільних шкіл актуалізувала питання про мову навчання в системі початкової освіти. Новим шкільним статутом 1864 року українська мова була витіснена зі школи. Педагог цілком обґрунтовано називає цей акт виявом шовіністичної політики російського уряду, адже народна освіта і народна школа не можуть існувати без живої народної мови, а навчання чужою мовою гальмує розвиток шкільництва: «З усіх ознак національних найясніша мова. Вона має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через який іде до людей освіта» [10, с. 282]. У статті «Педагогическое значение малорусского языка», вміщеній у «Санкт-Петербургских ведомостях» [10, с. 282].

мостях», обґрунтовує першочергове значення народного складника у навчанні та знову піднімає питання народної мови [13].

З другої половини 1860-х років М. Драгоманов постійно працює у російській періодиці, його ім'я стає відомим освіченій публіці. Пише переважно про становище селянства і проблеми поміщицького землеволодіння, про національне питання в Україні, критикує російський державно-бюрократичний централізм, обстоюючи ідеї автономії та федералізму, а також право народів імперії на здобуття освіти й літературну діяльність рідними мовами [3, с. 27-30].

У «Санкт-Петербургских ведомостях» М. Драгоманов ґрунтовно висвітлює слов'янську проблематику. З'являються перші статті, присвячені національній школі в Україні, які спричиняють полеміку з прихильниками монархічної ідеї [26, с. 40]. У статті «Земство и местный элемент в народном образовании» М. Драгоманов гостро критикує «Книгу для чтения в школах Киевского ученого округа» О. Ширинського-Шихматова. У відповідності до Валуєвського циркуляру 1863 року ця шкільна читанка містила пісні й оповідання російською мовою. За словами Драгоманова, «князь не схотів помістити туди навіть невинної статті про Хмельницького, писаної по-російському і тільки з виїмками з українських пісень про Хмельницького (...) задля того, що нам споминається те, що по словам догадливого князя, пора вже забути, ось як: «рада, козак, гетьман і таке інше» [1, с. 528]. Отже, М. Драгоманов наголошує на неприпустимості такого підходу, переконує у необхідності використання букварів та читанок рідною мовою і лише потім переходити до російської.

У 1869 році М. Драгоманов захищає магістерську дисертацію «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит», де розглянув соціально-політичні і культурні теорії суспільного розвитку, передусім Гегеля і Гердера, популярні в тогочасній європейській науці. У роботі над цією темою дослідник виявив потяг до досягнення законів розвитку суспільства, пошуку закономірностей, які зумовлюють учинки видатних особистостей та історичний шлях цілих народів. М. Драгоманов не обмежується аналізом соціально-економічних і політичних чинників еволюції людства, вважаючи *головним критерієм розвиненості суспільства ступінь свободи особистості*. Вивчаючи історію Римської імперії, вчений прагнув знайти відповідь, наскільки придатним є цей шлях для України [4, с. 19-21].

З кінця 60-х років XIX ст. Драгоманов активно вивчає фольклор і досліджує сучасну українську літературу. В умовах дії Валуєвського циркуляру 1863 року, разом із іншими членами «Київської громади» – В. Антоновичем, П. Житецьким, М. Лисенком, М. Старицьким, П. Чубинським – прагне науковою працею, насамперед у царині етнографії, фольклористики, історії та археології України, довести абсурдність офіційних тез про несамостійність української нації та культури, протиставити українофобським виступам окремих російських та польських видань писемні пам'ятки історії і духовності рідного народу.

У численних суспільно-політичних статтях («Восточная политика Германии и обрусение» (1872), «Евреи и Поляки в Юго-западном крае» (1875), «Новокельтское и провансальское движение во Франции» (1875)) просвітник розкриває, обґрунтовує і пропагує демократичні федеративні ідеї, протилежні до унітарно-централістських підходів організації державної політики Німеччини та Російської імперії. Водночас, виходять друком брошури соціалістичного змісту й українською мовою: «Про багатство і бідність», «Як наша земля стала не наша», «Як де земля поділена і як би слід її держати», «Парова машина».

Проте найповніше свої соціалістичні переконання вчений виклав у «Передньому слові» до неперіодичного часопису «Громада», написаному в Женеві 1878 року [2, с. 12].

Політичні погляди М. Драгоманова знайшли відображення у низці статей, зокрема, «До чого довоевались» (1878), «Крахи українського сепаратизма» (1882). У Болгарії написана одна з кращих праць «Чудацькі думки про українську національну справу», сповнена гострої критики перелицьованої «московської нетерпимості українських націоналістів» [15; 20, с. 221]. Визначною суспільно-політичною працею стала робота «Вільний союз – вільна спілка: досвід української політико-соціальної програми».

Уже після смерті вченого за редакцією І. Гревса та Б. Кистяківського вийшли видання «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова» у 2-х томах (Париж, 1905-1906) і «Политические сочинения» (Москва, 1908). Українськими емігрантами були надруковані однотомники «Драгоманов Михайло. Збірка політичних творів» за редакцією П. Богацького (Прага, Нью-Йорк, 1937) і «Архів Михайла Драгоманова: листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.)» (Варшава, 1937). У Радянській Україні «Літературно-публіцистичні праці М. П. Драгоманова» побачили світ лише 1970 року; тільки з 1991 року зроблені перші кроки до видання його праць, присвячених 150-й річниці від дня народження вченого [21, с. 320-323].

Як бачимо, науково-педагогічна і просвітницька діяльність М. Драгоманова спрямовували громадську думку в умовах кризи української державності, школи й освіти, спричиненої імперською політикою Росії.

Упродовж століть Російська імперія послідовно та цілеспрямовано здійснювала політику нищення самобутності України у відповідності до замислу створення загальноімперської культури. Ще у 1720 р. указом Петра I було заборонено видавати в Україні будь-які книжки, крім богослужбових, «дабы никакой розни и особаго наречия не было», що було підкріплено й «розвинуто» подальшими урядами Росії. Продовженням цієї політики стало видання у 1753 р. царського Указу про заборону викладання української мови в Києво-Могилянській академії, заборона у 1769 р. Синодом Російської православної церкви друкування українського букваря, видання у 1863 р. Валувєвського циркуляра про заборону книг «малоруською» мовою духовного змісту, навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу. 1874 р. затверджено Статут початкової народної школи, в якому визначалося навчання учнів цих шкіл лише російською мовою; Емський указ 1876 р. заборонив увезення до імперії будь-яких книжок і брошур «малороссийским наречием», сценічні вистави, спів, читання та друкування текстів українською мовою.

У низці праць і насамперед у статті «Пропащий час : українці під Московським царством (1654-1876)» [14], написаній в еміграції на початку 1880-х років, М. Драгоманов трактує перебування України у складі Російської імперії як «пропащий час» без позитивних зрушень у національному і соціальному розвитку. Наголошує на необхідності знати минуле України, щоб не припуститися помилок у новітній період її історії; значну роль у захисті України від іноземної агресії відводить козацтву [7, с. 3-6].

Учений наголошував, що ліквідація демократичного ладу, що існував в Україні до приєднання до Російської імперії, стала можливою тільки через застарілі «порядки московського царства»: «за ті часи, як Україна пристала до

Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, живого без науки, – то царська сваволя заїла вольності українські» [14, с. 143].

Руйнівну імперську політику Московського царства щодо України М. Драгоманов розкрив і в інших наукових працях, зокрема, в розділі монографії «Историческая Польша и великорусская демократия» (пізніше перейменована: «Україна і Москва в історичних взаєминах», окремим виданням вийшла у Львові 1937 року).

Окремі питання в історії України М. Драгоманов розглянув також у низці інших праць, зокрема, «Про українських козаків, татар і турків» (1876), «Турки внутрішні й турки зовнішні» (1876), «Внутрішнє рабство й війна за визволення» (1878), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Погляд на українську історію» (1895) [16, с. 127].

Отже, М. Драгоманов, за словами І. Франка, «один з перших в Росії, та тим більше у нас, почав голосити інакше розуміння історії, бачити в ній за царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти й громадського життя» [8, с. 27-28].

Теоретична розробка Драгомановим проблем національного розвитку України відзначається глибиною та різнобічністю. Вчений уважав себе продовжувачем ідей Кирило-Мефодіївського братства, славного іменами М. Костомарова, П. Куліша і Т. Шевченка, проте значення національної програми М. Драгоманова долає межі учнівства й продовження здобутків провідних діячів українського національного відродження 1840-х років. М. Драгоманов розробив проект розв'язання національного питання в Україні через створення вільної федерації народів замість Російської імперії. За задумом ученого, до цього федеративного об'єднання вільні народи могли входити тільки за власним волевиявленням як рівноправні та не обмежені у своєму внутрішньому державно-політичному житті члени. На початку ХХ століття для діячів різних українських партій федералізм М. Драгоманова став об'єктом гострої критики, причому як непримиренних борців за вільну Україну, так і з боку тих, хто вважав себе справжніми марксистами-інтернаціоналістами [18, с. 25-30].

М. Драгоманов об'єктивно оцінював загрози порозуміння українців із представниками інших національностей на спільній землі. Вченого турбувало піднесення націоналістичних настроїв в окремих об'єднаннях земляків і він попереджав: «Наше національство зовсім не таке уже мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, євреїв, і подумайте, що б сталося з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки» [15, с. 20].

Розкриваючи мету національного розвитку, М. Драгоманов намагався наповнити національні традиції сучасним суспільно-політичним змістом. На думку вченого, провідним завданням визвольного руху України мусить стати її повернення до сім'ї вільних і культурних європейських народів, до цінностей та засад сучасної цивілізації, з розвитком якої Україна була міцно пов'язана в минулому. Наголошуючи на життєвій необхідності «європеїзації» українського національного руху, М. Драгоманов порівнював історію України з національно-визвольними рухами інших народів Європи. Минуле і майбутнє України М. Драгоманов бачив у європейському суспільно-політичному просторі, закликав не перебільшувати реального значення рис національної «окремішності» українців від сусідніх народів, вирізняти за цими зовнішніми рисами спільні інтереси та тенденції загальноєвропейської інтеграції. Впевнений, що єдиний

слухний шлях поступу українців – це рух до європейської цивілізації, М. Драгоманов не тільки окреслював теоретичні орієнтири цієї мети, а й усім своїм талантом ученого, публіциста, політичного діяча служив їй [5, с. 111-118].

Учений виступав проти теорії примусової, обов'язкової національної єдності. На противагу цьому він висував два вихідні принципи побудови майбутньої державно-політичної цілісності України: по-перше, *права людини та громадянина*, по-друге, *місцеве самоврядування територіальних та національних громад*.

Конкретним політичним зняттям і формою втілення демократичного устрою майбутньої України М. Драгоманов уважав місцеве самоврядування. У ньому бачив оптимальний засіб задоволення національно-культурних та політичних потреб і прагнень українських та інших громад у демократичній федеративній республіці, оскільки саме на рівні громад та їх територіальних спілок найкраще можуть регулюватися як загалом суспільно-політичні, так і національні процеси – самоврядування найбільше спроможне враховувати інтереси громадян спільної території, її економіко-географічні та етнічні особливості, а отже, сприяти розв'язанню національних проблем у конкретній місцевості. Елементарними, базовими одиницями такого самоврядування вчений визнавав автономні, національні та національно-територіальні громади [18, с. 30].

Окрім розробки цих ідейних засад, М. Драгоманов конкретизував вихідні принципи побудови багатонаціональної державно-політичної спільноти в Україні: кожна національна громада повинна мати не тільки повні права на національно-культурний розвиток, але й утверджувати та реалізовувати їх через власне національно-адміністративне самоврядування. На думку вченого, підґрунтям забезпечення національної єдності є практичне втілення права кожної з національних груп в Україні, незалежно від чисельності, на власну школу, від початкової до вищої. Отже, за М. Драгомановим, основа національної політики в демократичній країні – це рівність прав та обов'язків усіх громадян, незалежно від расових, національних, соціальних і конфесійних особливостей або світоглядно-політичної орієнтації.

Таким чином, М. Драгоманов уклав фундаментальну програму національного розвитку України, спираючись на розуміння історичної необхідності розбудови державності та суспільства на основі демократизму, за підтримки ініціативи всіх громадян і національних груп, що населяють країну, при безумовному захисті прав національних і політичних меншин, прав людини, через пошук компромісів для спільного добробуту, злагоди й розвитку [17, с. 45-50].

У цьому ж руслі вчений уболівав за стан освіти, піддавав гострій критиці її систему, запроваджену реакціонерами у 70-і роки XIX століття, а також використання в Україні російських підручників для початкових шкіл. М. Драгоманов вивчав феномен народності у педагогіці, народну мову, письменство, історію. Уважав, що освіта повинна здійснюватися за допомогою народної словесності, яка яскраво і правдиво відображує історію народу, його життя і побут, духовні прагнення. На переконання педагога, розвивати розум і почуття дитини необхідно саме рідною мовою, бо «мова – це спосіб, яким люди розуміються, через котрий іде до людей освіта» [12, с. 362].

М. Драгоманов обстоював думку, що основою духовного розвитку людства має бути тільки національна культура, тому інтелігенція, зокрема українські письменники, які є провідниками культури, повинні обов'язково послуговувати тією ж мовою, що й простий народ.

Переконував, що здобутками вселюдської науки повинні мати змогу скористатися всі люди однаково вільно. З цією метою необхідно розширювати можливості та науковий потенціал української мови як мови не лише просто-народної, а й мови науки. Навчання чужою мовою вважав недоречним і навіть шкідливим, таким, що може завадити розвитку української нації.

Беззаперечним для вченого є той факт, що українська мова не поступається жодній зі слов'янських літературних мов ні в питаннях теорії, ні своїм багатством, витонченістю і гнучкістю форм. Як і видатний мовознавець О. Потебня, М. Драгоманов переконаний у тому, що українська мова має потенційно закладені в ній засоби всебічного розвитку, внаслідок чого вона має здатність забезпечувати всі суспільні потреби народу в сферах освіти, культури, науки. Освіта рідною мовою є тим підґрунтям, яке дозволяє людині в майбутньому збагатити свої знання іншими мовами й культурами, без чого нація не може вважатися розвиненою та освіченою.

Таким чином, М. Драгоманов прагнув підносити українську культуру й освіту на демократичних народних засадах. Учений уважав, що людина і народ мають право на волевиявлення, на історичний вибір, зумовлений не лише обставинами, а й високою мірою гуманності, традиціями національного виховання, що передавалися від покоління до покоління.

М. Драгоманов наголошував на необхідності формування культури мислити ідеями, враховуючи інтереси особистості, незалежно від її соціального статусу, національності чи релігійної приналежності. Як відомо, в історії вітчизняної педагогічної науки питання полікультурності розглядалися насамперед із точки зору поєднання загальнолюдського й національного складників у їхньому взаємозв'язку й взаємозумовленості. Ця проблема піднімалася багатьма видатними діячами освіти і культури, серед них Г. Ващенко, В. Вернадський, В. Винниченко, М. Грушевський, О. Духнович, В. Короленко, М. Пирогов, С. Русова, Д. Чижевський та ін. [22, с. 80-90].

У науковій спадщині М. Драгоманова, зокрема його дослідженнях української історії, фольклору й літератури, представлено аналіз причин і наслідків взаємовпливів сусідніх культур на території і поза межами України. Так, учений розглядав особливості й досягнення міжкультурного діалогу українства з австрійцями, білорусами, греками, литовцями, поляками, росіянами, румунами, угорцями. При цьому детально висвітлював спільні риси й відмінності православної і католицької релігійно-церковної традиції різних конфесій. Обстоюючи значення загальних цінностей, притаманних усьому людству, дослідник стверджував: «Треба шукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям» [15, с. 18]. Отже, М. Драгоманов виступав за широку міжкультурну взаємодію, заперечував будь-які можливі вияви етноцентризму, який, на думку дослідника, тільки гальмує культурний розвиток і спричинює духовну деградацію. «Українське письменство й наука про Україну мусять перш за все обновитись, представши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського і наукового руху в Європі й Америці, й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом, вийти з того вузького й поверхневого національства, котре в Європі втратило смисл (...), відшукати дійсні національні ознаки в історії й сучасності», – зауважував учений із цього приводу [24, с. 4-5]. Окрім цього, публікації педагога привертали увагу до ролі вчителя у вихован-

ні людини, якій притаманні гуманізм, патріотизм і демократичність, високий рівень національної свідомості і водночас толерантне ставлення до представників інших народів.

У науково-дослідницьких працях із фольклористики (зокрема, «Малороссия в ее словесности», «Исторические песни малорусского народа») М. Драгоманов послідовно проводить думку про Україну як об'єднуючу ланку між Південно-Східною Європою і Росією, про безперервність культурно-освітніх взаємин українських земель зі слов'янськими та іншими національними духовно-культурними осередками. Здійснює підготовку й видає збірки «Малорусские народные предания и рассказы» (К., 1876), «Нові українські пісні про громадські справи» (1754-1880) (Женева, 1881), «Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. з увагами» (Женева, 1883, т. 1; 1885, т. 2).

У фольклористичних працях, зокрема, на сторінках болгарського збірника «Збірка фольклору, науки та літератури», вчений доводить: духовне життя у різних народів має загальні проблеми і подібні способи їх розв'язання; саме тому в усній народній творчості (казках, легендах і піснях) у відмінних етносів є багато спільного. 1889 р. у цій Збірці надрукована стаття М. Драгоманова «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», в якій подано загальну характеристику словесності, її виникнення, розвитку і суспільної ролі. Найбільшою глибиною наукового аналізу з точки зору полікультурності відзначається праця вченого «Слов'янські переробки Едіпової історії», в якій М. Драгоманов простежує спільні та відмінні риси між народами, їх легендами, піснями тощо.

Таким чином, науково-фольклористична діяльність ученого була своєрідним показником політичних і громадських суспільних орієнтацій, оскільки дозволила зібрати й узагальнити автентичні етнічні матеріали на підтвердження соціальних пріоритетів народу. Погляди на волю і неволю, сімейні й майнові взаємини, на громадські об'єднання, на всю сферу діяльності людини, які у західноєвропейських країнах були закріплені у конституційних деклараціях, у практиці українського селянства фіксувалися передусім у фольклорі. Простежуючи зв'язок вірувань, переказів свого народу з аналогічними уявленнями інших етносів, М. Драгоманов обґрунтував загальнолюдський, загальноцивілізаційний характер багатьох таких уявлень, спільність історії одного народу в багатьох моментах із минулим, особливо соціокультурним, своїх близьких і далеких сусідів [19, с. 3-12].

Отже, вчений переконував, що кращим фундаментом для українських автономістських спрямувань є «європеїзм», що не заперечує національні особливості, говорив про необхідність у будь-якій науковій і політичній діяльності спиратися на інтернаціональну основу.

У численних працях М. Драгоманов ставив питання про підвищення культурного й освітнього рівня народу, виступав проти антидемократичної політики царизму в галузі народної освіти. Одним із перших виступив із критикою Емського указу, намагаючись привернути увагу європейської громадськості до нищення української мови. У Парижі, на Всесвітньому літературному конгресі під патронатом І. Тургенєва, М. Драгоманов оприлюднив протест проти ганебної заборони мови цілого народу. Для учасників конгресу вчений підготував і видрукував французькою мовою брошуру «Українська література, заборонена російським урядом», яка мала широкий розголос у Європі та світі. При цьому, у передмові до праці «По вопросу о малорусской литературе», закликав укра-

їнців сподіватися лише на власні сили, оскільки «Наївно ждати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбувався з-за других лишень того, що їх б'ють ... Мало хіба кого б'ють на земній кулі?! Люди інтересуються звичайно лишень тими, хто одбивається, – і таким лишень звичайно і помагають ... По всьому виходить, що лік, хоч не скорий і важкий, на українські лиха лежить в руках самих українців ...» [12, с. 441].

Таким чином, уся творча діяльність М. Драгоманова спрямована на відродження української мови. Вчений відзначав, що під тоталітарним тиском Російської імперії український народ усунено від співучасті у творенні європейської і світової цивілізації. М. Драгоманов обґрунтував *ідею народності*, її сутність – у звільненні освіти українського народу від станово-класової, національної, матеріальної та мовної дискримінації.

Водночас, М. Драгоманов переконує в необхідності інтеграції культурного розвитку українського народу до загальносвітової культури насамперед шляхом вивчення у школах України російської та іноземних мов: знання мов забезпечуватиме долучення української нації до кращих зразків європейської та світової науки, письменства і політики.

Отже, у педагогічних працях М. Драгоманов розробляв проблеми розвитку національної освіти, обстоював право українського народу на виховання і навчання рідною мовою, обґрунтовував зміст підручників для національних шкіл, пропагував навчання на основі наукових знань і вивчення іноземних мов. Непересічне педагогічне значення громадсько-політичної і науково-просвітницької діяльності М. Драгоманова також полягає у тому, що він одним із перших привернув увагу європейської спільноти до стану та проблем української освіти, став провідником прогресивних західноєвропейських ідей в Україні, прагнув піднести національну громадянську самосвідомість та інтелектуальний рівень народу через поширення знань і освіти. Проте засаднича основа педагогіки М. Драгоманова – у навчанні і вихованні молоді на ґрунті української культури як унікального і неповторного феномену, що мусить посісти належне місце у скарбниці світової цивілізації.

У цьому зв'язку *головними аспектами української національної ідеї у творчості М. Драгоманова*, які можуть становити *методолого-теоретичну основу сучасного громадянського виховання*, є:

- орієнтація школи на народність і національну самобутність, забезпечення культурної ідентифікації особистості на основі долучення молоді до автентичних народних звичаїв і традицій;
- обов'язкове здійснення початкового навчання дітей рідною мовою, формування ґрунтовної іншомовної комунікативної компетентності через опанування іноземних мов у подальшому;
- всебічне наповнення української освіти європейськими і загальнолюдськими гуманістичними ідеалами з відчутним пріоритетом уселюдських цінностей у порівнянні з національними;
- реалізація полікультурного підходу, введення змісту виховання й освіти у широкій контекст національної, європейської та світової культури;
- деполітизація освітньої системи, формування активної і водночас критичної громадянської позиції, залучення до соціально значущої діяльності.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що українська національна ідея у творчій спадщині М. Драгоманова може становити підґрунтя розробки сучасних методолого-теоретичних засад *соціального (гро-*

мадянського і полікультурного) виховання молоді [23] з метою забезпечення цивільних, політичних і суспільних прав людини, формування їх розуміння й усвідомлення обов'язку та відповідальності за діяльну участь у розбудові демократичного суспільства в Україні у продуктивній співпраці з європейським і світовим співтовариством. Отже, втілення концептуальних положень науково-педагогічної спадщини М. Драгоманова у практичну діяльність загальноосвітньої і вищої школи сприятиме піднесенню громадянського виховання як умови і дієвого засобу розбудови демократичної держави й реалізації соціально-економічної і культурно-просвітницької політики в країні на засадах гуманізму, взаємної поваги й толерантності.

У зв'язку з цим перспективним напрямом подальшого наукового вивчення є з'ясування та виокремлення фундаментальних ідей громадянського виховання у творчій історико-педагогічній спадщині інших відомих постатей України з метою їх порівняння й узагальнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антракт в історії українофільства (1863-1872). Написав Українець / М. П. Драгоманов // Правда. – 1876. – № 13-14 (31 (19) лип.). – С. 523-529.
2. Бартошко С. Михайло Драгоманов – дослідник біблійних легенд / С. Бартошко // Рідна школа. – 1997. – № 1. – С. 10-12.
3. Бондарук Т. Михайло Драгоманов і українська національна справа / Т. Бондарук // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 27-30.
4. Висоцький А. Проблема національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції М. Драгоманова / А. Висоцький // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 19-21.
5. Гаєвська Л. Концепція національного відродження в історіософії М. Драгоманова / Л. Гаєвська // Радуга. – 1992. – № 3-4. – С. 111-118.
6. Грушевський М. Місія Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 3-28.
7. Дашкевич Я. Учений. Політик. Публіцист : про М. Драгоманова / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3-6.
8. Драгоманов Михайло Петрович. 1845-1895. Їго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / [зладив М. Павлик]. – Львів : Друкарня В. Манецкого, 1896. – 442 с.
9. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства Росії / М. Драгоманов. – Женева – Львів, 1877. – 152 с.
10. Драгоманов М. П. Вибране / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
11. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / М. П. Драгоманов. – К. : Наукова думка, 1970. – . – Т. 1. – 374 с.
12. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / М. П. Драгоманов. – К. : Наукова думка, 1970. – . – Т. 2. – 595 с.
13. Драгоманов М. П. Педагогическое значение малорусского языка / М. П. Драгоманов // С.-Петербургские ведомости. – 1866. – № 93. – С. 1-2.
14. Драгоманов М. П. Пропащий час : українці під Московським царством, 1654-1876 / М. П. Драгоманов // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 131-143.
15. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов. – Львів, 1892. – 121 с.
16. Іванова Л. Г. Драгоманов і історія України / Л. Г. Іванова // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 127-130.
17. Круглашов А. Боротьба з месіанськими міфами Російської імперії / А. Круглашов // Нова політика. – 2001. – № 4. – С. 45-50.
18. Круглашов А. М. Держава, нація, людина (Михайло Драгоманов про національний розвиток України) / А. М. Круглашов // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 22-33.

19. Мишанич С. Фольклористична спадщина видатного українського вченого (до 150-ліття від дня народження М. Драгоманова) / С. Мишанич // Народна творчість і етнографія. – 1991. – № 4. – С. 3-12.

20. Михайло Драгоманов // 100 видатних українців. – К. : Вид-во «Арій», 2006. – С. 217-222.

21. Михайло Петрович Драгоманов // Видатні постаті в історії України (IX-XIX ст.) : короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети : довідн. / [В. І. Гусев (кер. авт. кол.), В. П. Дрожжин, Ю. О. Калінець та ін.]. – К. : Вища школа, 2002. – С. 320-323.

22. Погребняк В. Актуальні проблеми розвитку вітчизняної теорії полікультурного виховання / В. Погребняк // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. – Серія «Педагогічні науки». – Полтава, 2005. – Вип. 7 (46). – С. 80-90.

23. Погребняк В. А. Громадянське й полікультурне виховання в умовах входження України до європейського і світового співтовариства / В. А. Погребняк // Зб. наук. праць Херсонського держ. ун-ту. – Серія «Педагогічні науки». – Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. – Вип. 33. – С. 189-193.

24. Свенціцький І. Драгоманов і Галичане / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – 16 с.

25. Франко Іван. Подуви весни з Росії / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1986. – . – Т. 45. – С. 349-376.

26. Черняхівський Г. І. Українські літописи XVII-XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова / Г. І. Черняхівський // Український історичний журнал. – 1993. – № 3. – С. 38-42.

ВЛАДИМИР ПОГРЕБНЯК

ГРАЖДАНСКОЕ ВОСПИТАНИЕ: УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В ТВОРЧЕСТВЕ МИХАИЛА ДРАГОМАНОВА

Выявлены главные аспекты украинской национальной идеи в научном творчестве, педагогической и просветительско-публицистической деятельности Михаила Драгоманова. Осуществлен их педагогический анализ как методолого-теоретической основы гражданского воспитания.

Ключевые слова: гражданское воспитание, украинская национальная идея, Михаил Драгоманов, гражданские, политические и социальные права, поликультурность.

VOLODYMYR POGREBNIYAK

CITIZENSHIP EDUCATION: UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN MYKHAILO DRAGOMANOV'S CREATION

The leading aspects of the Ukrainian national idea in scientific creation, pedagogical and elucidative-publicist activity of Mykhajlo Dragomanov are found out. Its pedagogical analysis as methodological and theoretical bases of civil education is carried out.

Mykhajlo Dragomanov – one of the most outstanding persons in the Ukrainian public mind of the 19th century, human of scalene scientific interests and wide spectrum of practical activity. During all his life he investigated history of own people and other peoples of Europe, aimed to understand the ways of becoming of human civilization and outline the prospects of development of Ukraine.

It is set that scientific pedagogical and elucidative activity of M. Dragomanov has directed public opinion in the conditions of crisis of the Ukrainian state, school and educational system caused by the imperial policy of Russia.

Theoretical growth of the national development problems of Ukraine made by M. Dragomanov is marked in depth and scaleness. The scientist worked out the project of decision of national question in Ukraine through creation of free federation of peoples instead of the Russian Empire.

Exposing the purpose of national development, M. Dragomanov has attempted to fill national traditions with modern social and political sense. In opinion of the scholar, its return must become the leading task of liberation movement of Ukraine to the family of the free and cultural European peoples, to the values and principles of modern civilization with development of which Ukraine was tightly bounded in the past.

The scholar pulled out two initial principles of construction of future state and political integrity of Ukraine: firstly, *human and citizen rights*, secondly, *local self-government of territorial and national communities*.

Thus, M. Dragomanov concluded the fundamental programme of national development of Ukraine, leaning on understanding of historical necessity of development of the state system and society on the basis of democracy, with support of initiative of all citizens and national groups which inhabit a country, with absolute protection of rights for national and political minorities, human rights, through the searching compromises for a commonwealth, consent and development.

The scientist stated that a man and peoples had a right on will, on a historical choice, predefined by not only circumstances but also by high measure of humanity, traditions of national education, which were passed from a generation to the generation.

As a result, the conducted research allowed coming to the conclusion, that the Ukrainian national idea in the M. Dragomanov's creative heritage can represent main bases of development of modern methodological and theoretical principles of civil education of young people.

Keywords: *civil education, Ukrainian national idea, Mykhajlo Dragomanov, civil, political and social rights, multiculturalism.*

Одержано 5.04.2014, рекомендовано до друку 12.04.2014.